नामः - सुनिधि बि.एस्

श्रेणी - प्राक्-शास्त्री द्वितीयवर्षम्

सेमिस्टर - २

पञ्जीकरण संख्या - MSP-198079118

दिनाङ्क - 23/12/2023

विषयः - षष्ठपत्रम् [साहित्यम्]

चन्द्रालोकः

(द्वितीय - पञ्चममयूखौ)

खण्डः - क

1) चन्द्रालोककारः 'पीयूषवर्ष श्रीजयदेवः' अस्ति।

2) चन्द्रालोके दश मयूखाः सन्ति।

3) दोषस्य सामान्यं लक्षणं यथा-

स्याच्चेतो विशता येन सक्षता रमणीयता।
शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्घोषयन्ति तम्॥

4) श्रुतिकटुत्वदोषस्य लक्षणं यथा-

भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः श्रवणोद्वेजने पटुः।

6) लौहितादौ शोणितादिप्रयोगतः निहतार्थदोषो भवति।

8) अश्लीलदोषस्य लक्षणं यथा -

अश्लीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना।

सः त्रिविधं अस्ति।

11) असमर्थदोषस्य उदाहरणं 'स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुन्तलः' इति अस्ति।

12) वाक्यगतदोषाः सप्तदश सन्ति।

13) रसाद्यनुचिते वर्णे सति प्रतिकूलाक्षरदोषः भवति।

14) अनपेक्षितस्य पदस्य प्रयोगे अधिकपददोषः भवति।

15) यत्र विद्यमानोऽप्यर्थो स्पष्टार्थावबोधाभावाद् अविद्यमान इव तिष्ठति तत्र कष्टना-मकः दोषः (कष्टत्वम्) भवतीति।

16) यत्र कविना अयोग्येन सह कस्यचिद् वस्तुनः सम्बन्धः प्रतिपाद्यते तत्र अनौ-चित्यं भवति।

17) उपमालङ्कारस्य उदाहरणं 'हृदये खेलतोरुच्चैस्तन्वङ्गीस्तनयोरिव' इति अस्ति।

18) "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः" इति पद्यम् अनन्वयालङ्कारस्य उदाहरणम् अस्ति।

19) 'कमलमिव मुखम्' इत्यत्र उपमानपदं कमलं वर्तते।

21) अपह्नुति अलङ्कारस्य लक्षणं यथा-

अतथ्यमारोपयितुं तथ्यापास्तिरपह्नुति।

22) 'मन्ये शङ्के ध्रुवम्' इत्यादिपदानि उत्प्रेक्षालङ्कारस्य वाचकानि वर्तते।

23) ह्रासदिवत् अलङ्काराः भवन्ति।

24) आचार्यजयदेवमते अलङ्काराः शतम् सन्ति।

25) 'अमन्दानन्दसन्दोह - स्वच्छन्दास्पदमन्दिरम्' इति वृत्त्यनुप्रासस्य उदाहरणम् अस्ति।

खण्डः - ख

1) पददोषाणां नामानि इमानि सन्ति-

१. श्रुतिकटुत्वम्	२. च्युतसंस्कृतिः	३. अप्रयुक्तम्
४. असमर्थम्	५. निहतार्थम्	६. अनुचितार्थम्
७. निरर्थकम्	८. अवाचकम्	९. व्रीडाश्लीलम्
१०. जुगुप्साश्लीलम्	११. अमङ्गलाश्लीलम्	१२. सन्दिग्धम्
१३. अप्रतीतम्	१४. शिथिलम्	१५. ग्राम्यम्
१६. नेयार्थम्	१७. क्लिष्टम्	१८. अविमृष्टविधेयांशः
१९. विरुद्धमतिकृत्	२०. अन्यसङ्गतम्	

श्रुतिकटुत्वदोषस्य लक्षणम् - 'भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः श्रवणोद्वेजने पटुः।

अन्वयः - श्रवणोद्वेजने पटुः वर्णः श्रुतिकटुः (नाम दोषः) भवेत्।

भावार्थः - श्रवणोद्वेजने ये शब्दाः कुशलाः भवन्ति ते श्रुतिकटुत्वदोषे परिगण्यन्ते। अर्थात् ये शब्दाः श्रवणे अनुकूलाः (मधुराः) न प्रतीयन्ते ते श्रुतिकटुत्वदोषयुताः।

उदाहरणम्- भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः।

चन्द्रालोककारस्य इदं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् ग्रन्थकारः एकस्यामेव पंक्तौ दोष-स्य लक्षणं प्रस्तौति। यथा अस्मिन्नेव दोषे 'भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णः' इत्यत्र लक्षणमपि

प्रदत्तम्, उदाहरणमपि प्रस्तुतम्।

3) च्युतसंस्कृतिदोषः - संविन्दुते व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृतिः।
अन्वयः - च्युतसंस्कृतिः व्याकरणविरुद्धं संविन्दुते।
भावार्थः - व्याकरणनियमविरुद्धैः पदैः रचनासु च्युतसंस्कृतिदोषः समुद्भाव्यते।
उदाहरणम् - संविन्दुते।
संविन्दुते इत्यत्र सम्पूर्वकात् विदधातोः 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्' इति वार्तिकेण आत्मनेपदविधानं भवति। किन्तु 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यनेन यदि अकर्मकत्वमस्ति तदैव आत्मनेपदविधानं भवति। सकर्मकक्रियासु आत्मनेपदविधानं न भवति। अस्मिन् वाक्ये व्याकरणदृष्ट्या साधुत्वं नैव वर्तते। अतः अत्र सकर्मकक्रियायाम् आत्मनेपदप्रयोगः दोषा-धायकः। व्याकरणसंस्कारात् च्युतः अतो च्युतसंस्कृतिदोषः उक्तः।

6) उपमालङ्कारस्य भेदाः इत्थं भवन्ति -
(१) उपमेयोपमा
(२) प्रतीपोपमा
(३) ललितोपमा
(४) स्तबकोपमा
(५) सम्पूर्णोपमा।

रूपकालङ्कारस्य भेदाः इत्थं भवन्ति -
(१) सोपाधिरूपकम्
(२) सादृश्यरूपकम्
(३) आभासरूपकम्
(४) स्थापितरूपकम्।

7) शब्दालङ्कारेषु अनुप्रासालङ्कारस्य महत्प्राधान्यं वर्तते। अनुप्रासस्य पञ्चभेदाः आचार्यजयदेवेन वर्णिताः चन्द्रालोके तद्यथा -
(१) छेकानुप्रासः
(२) वृत्त्यनुप्रासः
(३) लाटानुप्रासः
(४) स्फुटानुप्रासः
(५) अर्थानुप्रासश्चेति।

8) अलङ्कारमतविषये बहवः वादाः सन्ति। आचार्यभरतादारभ्ययेऽस्मिन् स्वमतम् उपस्थापितम्। आचार्यभरतः चतुरः अलङ्कारान् स्वीकरोति, महर्षि व्यासेन षोडश अलङ्काराः कथिताः। आचार्यवामनमते त्रयस्त्रिंशद् अलङ्काराः वर्णिताः। आचार्यदण्डी पञ्चविंशतिः अलङ्कारान् मनुते, एवमेव आचार्यो भामहः एकोनचत्वारिंशत्, उद्भटः चत्वारिंशत्, आचार्यो मम्मटः सप्तषष्टिः, आचार्यजयदेवश्च शतम्, अलङ्कारान् स्वीकरोति। एवं प्रकारेण कालक्रमेण अलङ्काराणां संख्या वृद्धिं गता।

खण्डः – ग

1) इदानीं जयदेवमतानुसारेण उपमालक्षणम् उदाहरणं च जानातु।

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः।
हृदये खेलतोरुच्चैस्तन्वङ्गीस्तनयोरिव॥

अन्वयः – यत्र द्वयोः सादृश्यलक्ष्मीः हृदये खेलतोः उच्चैः तन्वङ्गीस्तनयोः इव उल्लसति सा उपमा।

व्याख्या – यत्र = यस्मिन् अलङ्कारे, द्वयोः = उपमानोपमेययोः, सादृश्यलक्ष्मीः = सादृश्यशोभा, हृदये = वक्षःस्थले, खेलतोः = क्रीडतोः विलसतोः वा। उच्चैः = उच्चयोः, उन्नतयोः, तन्वङ्गीस्तनयोः = सुन्दरीकुचयोः, इव = यथा, उल्लसति = मनोहरत्वं भजते विकासमाप्नोति वा, सा उपमा = उपमालङ्कारः अस्ति इति शेषः।

भावार्थः – यत्र उपमानोपमेययोः परस्परं सादृश्यशोभा राजते तत्र उपमा भवति। सादृश्यशोभा कथं राजते एतदर्थं जयदेवो ब्रवीति यद् यथा सुन्दर्याः हृदये परस्परं विलसतोः स्तनयोः शोभा भवति तथा। अत्र च एकः स्तनः उपमानं भवति अपरश्च स्तनः उपमेयं भवति। अर्थाद् यथा सुन्दर्याः वक्षसि उन्नतयोः स्तनयोः मिथः सादृश्यं चमत्कारकारि भवति तथैव काव्ये उपमानोपमेययोः परस्परं सादृश्यात् शोभा भवति इति भावः। हृदये स्तनयोः खेलनं समुच्छ्वसनं विलासो वा द्वयोः विद्यमानः साधारणधर्मः, इव च उपमावाचकशब्दः। अत्र उपमानोपमेयसाधारणधर्म-उपमावाचकानाम् एकत्रैव प्रयोगात् पूर्णोपमालङ्कारः।

2) जयदेवः अलङ्कारशास्त्रस्य विशिष्टग्रन्थस्य चन्द्रालोकस्य रचयिता अस्ति। मिथिलायाः वर्णनैपुण्यात् केचन प्रतिपादयन्ति यद् जयदेवस्य जन्मस्थानं मिथिला एव स्यात्। केचन संस्कृतसाहित्येतिहासकाराः प्रमाणयन्ति यत् कौण्डिन्यगोत्रोत्पन्नः जयदेवः विदर्भदेशस्य कुण्डिनपुरनिवासी आसीत्। जयदेवस्य कालः १२ शताब्दः अस्ति। तस्य मातापित्रोः नाम सुमित्रामहादेवश्च आसीत्। जयदेवनाम्ना त्रयः विद्वांसः समभूवन् किन्तु ते त्रयः भिन्नाः सन्ति। प्रथमः गीतगोविन्दकारः, द्वितीयः तत्त्वचिन्तामणिप्रणेता, तृतीयश्च चन्द्रालोककारः। पीयूषवर्षः अस्यैव अपरं नाम अस्ति। जयदेवेन दशमयूखनिबद्धः चन्द्रालोकः नाम लक्षणग्रन्थः रचितः। तेनैव प्रसन्नराघवं नाम नाटकम् रचितम्। रामकथाश्रिते नाटकेऽस्मिन् सप्त अङ्काः सन्ति।

चन्द्रालोकस्य प्रथममयूखे काव्यलक्षणप्रसङ्गे जयदेवेन काव्यप्रकाशकारस्य मम्मटाचा
- र्यस्य भूरिशः खण्डनं कृतम्। अतो वक्तुं शक्यते यत् जयदेवः मम्मटस्य पर
- वर्ती आचार्यः आसीत्। जयदेवः २५ तमात् शताब्दतः प्राक्तन एव। उपर्युक्त
- तथ्याधारेण एकादशशताब्द्या अनन्तरं त्रयोदशशताब्द्याः पूर्वमिति कृत्वा द्वादश
- शताब्दः जयदेवस्य कालः इति निश्चेतुं शक्यते।